

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНЕ “ОБІГРАВАННЯ” ФОРМИ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

У статті розглядаються деякі аспекти поетичного та каламбурного осмислення й переосмислення (обігравання) форми таких граматичних і лексико-граматичних категорій іменника, як категорії роду, числа, відмінка, істот – неістот, конкретності – абстрактності, загальних і власних назв, в українській мові.

Відомо, що граматична форма слова може бути чинником нового осмислення і навіть зміни його граматичного значення. У нашій статті описуються деякі аспекти структури та функціонування семантико-стилістичного явища, що полягає в умисному, спеціальному використанні граматичної форми мовної одиниці для створення певного зображально-виражального ефекту, особливо для інтерпретації, переосмислення, “обігравання” її змісту через форму.

Серед граматичних категорій іменника це явище найвиразніше й найрізноманітніше виявляється на рівні роду. Спеціально задане використання мовцем родової форми іменника привертає до себе увагу насамперед у випадках приписування іменникам – назвам неістот з формальними показниками чоловічого роду – значення істоти чоловічої статі, а іменникам жіночого роду – відповідно значення істот жіночої статі. Форма того чи іншого роду, яка не спирається на природну стать, не мотивується нею, диктує, однак, і спосіб сприйняття граматичного значення певного слова. Такий примат форми над значенням особливо виразно виявляється при міжмовних зіставленнях. Так, для носіїв слов'янських мов, де слово на позначення смерті (укр. *смерть*) має форму жіночого роду, поняття смерті уявляється в образі жінки з косою (косою як знаряддям). У німецькому ж фольклорі, де відповідна назва має форму чоловічого роду (*der Tod*), фігурує чоловік з косою. Ось як описує носій слов'янських мов своє перше враження від несподіваної для нього відмінності поетичних образів на основі найменування берези в слов'янських (жіночий рід) і балтійських (чоловічий рід) народів: “Коли... автор уперше приїхав до Литви і після випускного

вечора в сільській школі наступного дня під час прогулянки сказав своєму приятелю: “Глянь, які берізки – мов учорашні випускниці”, – сталося непорозуміння. Уродженець цього краю ніяк не хотів погодитися з таким порівнянням”, адже в литовській мові, як і в латинській, з березою порівнюють юнаків [3, 151-153].

Неврахування при міжмовних перекладах подібних “статевих” конотацій іменників може порушувати справжній зміст поетичного образу. Аналізуючи поезику вірша Г.Гейне “*Ein Fichtenbaum steht einsam*” і його відомого перекладу М.Лермонтовим, Л.В.Щерба показує, що наявність іменника саме чоловічого, а не жіночого роду в оригіналі (*Fichtenbaum*, а не *Fichte*) не випадкова і що у своєму протиставленні формі жіночого роду слова *Palme* (це другий поетичний образ цього вірша) поет “створює образ чоловічого незадоволеного кохання до далекої, а тому недосяжної жінки” [11, 99. Див. також: 5, 69; 1, 63-65]. Російський поет, увівши два іменники жіночого роду *сосна* і *пальма*, відібрав у першого з цих образів “усю його любовну спрямованість і перетворив сильне чоловіче кохання на прекраснодушні мрії” [11, 99].

Пор.:

Ein Fichtenbaum steht einsam	На северѣ диком стоить одиноко
Im Norden auf kahler Hoh!	На голой вершинѣ сосна
Ihn schlafert, mit weisser Decke	И дремлет, качаясь, и снегом сыпучим
Umhullen ihn Eis und Schnee.	Одѣта, как ризой, она.
Er traumt von einer Palme,	И снится ей все, что в пустыне далекой,
Die fern im Morgenland	В том краѣ, где солнца восход,
Einsam und schweigend trauert	Одна и грустна на утѣсе горючем
Auf brennender Felsenwand.	Прекрасная пальма растет.

Звичайно, вірш М.Лермонтова має самодостатню художню цінність, але поезику оригіналу він передає неадекватно. При таких перекладах можливі навіть комічні ефекти. Ось один з таких випадків – в українському перекладі промови М.С.Хрущова, де текстові російського оригіналу “Мы по праву гордимся советскими учеными,

которые убедили *Луну* снять чадру, этот пережиток прошлого” відповідає український текст: “Ми по праву пишаємось радянськими вченими, які переконали *Місяць* зняти чадру, цей пережиток минулого”. Важко сказати, що стало причиною такої семантико-стилістичної неадекватності перекладу: художні прорахунки перекладача чи, ймовірно, зрозуміле побоювання втрутитися своєю “самодіяльністю” в мову радянського вождя, але поетичний образ виявився перекрученим, адже чоловіки чадри не носять. Як зауважує дослідник, в українському перекладі слід було б подати іменник жіночого роду на зразок *супутниця Землі* [9, 149]. Тому, наприклад, М.Рильський при перекладі “Евгения Онегина” О.Пушкіна змінює в характеристиці жіночого образу слово *луна* на *зоря*, оскільки укр. *місяць*, буквальний відповідник рос. *луна*, має форму чоловічого роду.

Пор.:

У ночи много звезд прелестных;	Зірок багато єсть у ночі,
Красавиц много на Москве.	Багата на красунь Москва.
Но ярче всех подруг небесных	Але найбільше вабить очі
<i>Луна</i> в воздушной синеве.	Сріблиста <i>зірка</i> ранкова
Но та, которую не смею	Але вона, перед котрою
Тревожить лирою мою,	Я мовкну з лірою дзвінкою,
Как величаяя <i>луна</i> ,	<i>Зорею</i> ранньою, ясна,
Средь жен и дев блестит она.	Блищить серед красунь одна.

Б.Пастернак, прагнучи зберегти авторську образність у порівнянні жінки з тополею в поемі Шевченка “Марія”: “І нахилилась, мов *тополя*,...”, вводить у російський текст нечасто вживаний у літературній мові іменник жіночого роду *раина* “пірамідальна тополя”, а не прямий відповідник до українського слова іменник чоловічого роду *тополь*: “И, молвив, сникла, как *раина*. От ветра клонится в яру”. Інший же перекладач, О.Безименський, інтерпретуючи баладу Т.Шевченка “Тополя”, де дівчина з глибокої журби обернулася на це дерево, подає іменник *тополь*.

У фольклорних текстах різних слов’янських мов серед назв представників тваринного і рослинного світу відомі “пари” нібито носіїв чоловічого і жіночого начал на зразок *кома́р* “він” – *муха* “вона”,

наприклад: “Вилетіла муха з хати Комарика рятувати” [6, 11, 275. Див. також: 7, 215-216], *дуб* або *явір* – *калина*, рос. *дуб* – *рябина*, болг. *явор* – *калина* [10, 39-42] і под. Сюди ж прилягають і такі випадки із залученням епітетів *батько* (до іменників чоловічого роду) і *мати* (до іменників жіночого роду), як от: “Січ – *мати*, а Великий Луг (місцевість навколо Запорізької Січі. – О.Т.) – *батько*” (фолькл.).

Як показують спостереження, семантико-стилістичному обіграванню на “статевій” основі найчастіше підлягають іменники з формальними характеристиками жіночого роду. Це, по-перше, випадки жартівливо-іронічного “приписування” іменникам жіночого роду – назвам неістот – певних “жіночих” рис.” – Який же ти й примхливий! – Примхливий, примхливий... – незадоволено бубонів старий. – *Примха* – це “вона”, а я “він”. Так чого б це я був примхливий?” (Є.Гуцало); “[Ліда:] Зранку дощ, увечері мороз. [Костик:] *Погода* жіночого роду. Цим все сказано” (Л.Хоролець) [див. про такі випадки також: 2, 95-96]. По-друге, це реалізація обігравання форми граматичних категорій іменника на рівні граматичної категорії роду, коли на основі формального асоціювання закінчення -а назва особи чоловічої статі подається як жінка. Це випадки жартівливого, а частіше зневажливого каламбурного переосмислення форми іменників спільного роду на -а (-я) – прізвищ, що належать чоловікам. Названі стилістичні конотації пояснюються тим, що прирівнювання в такий спосіб чоловіка до жінки виражає несерйозне і нешанобливе ставлення до нього. У самій мовній тканині тексту таке прирівнювання виявляється за допомогою вживання означень у формі жіночого роду. Наприклад: “... А ти, *гаспидська Левурда!* От що касательно тебе закон повеліва: оногo неключимого Талимона Левурду ... подобаєть забити... нозі укладу. Агов, хлопці! Пойміте його!...” – (Г. Квітка-Основ’яненко); – “Віддихай, моє лисеньке сонечко, коли стомився, – казала й Роксолана чоловікові... Либонь, уже й ноги не тримали Демида Пампушку... – Натяк, – гостро спитала Роксолана. – ... За це ж тобі добре заплачено! І ти зятя собі, *моя невдячна Пампушечко...*” (О.Ільченко); “[Параска:] Ох... ох... *Галушечко ти моя!*.. (Обняла його)”; “[Галушка:]... Ти думаєш, як ти партейний Часник, то можеш мені вказувати? Тепер, брат, безпартейний більшовик ще більше

важить, ніж партейний. І я тобі скажу, як безпартейний більшовик... [Часник:] Слухай, ти, *безпартейна Галушко...*” (О. Корнійчук); “Прийшли саме Гнида й Губаренко з жінкою – крамар. – А-а, дорогі гості, – п’яний, розп’яв руки Матюха, – пожалуйте! А ти, *чортова Гнидо*, хитруєш усе” (А. Головка). Пор. подібні на перший погляд випадки вживання означення у формі жіночого роду при іменниках спільного роду – назвах особи чоловічої статі, які, однак, не викликані стилістичними чинниками і, отже, є суто формально-граматичним явищем: “Потопас два брата рідненьких... Поміждо ними *чужа чужанина безрідна, безлемінна* [про третього брата]” (з народної думи); “*Заботливая глава* семейства сильно хлопотал...” (Г. Квітка-Основ’яненко) [див.: 4, 484.].

Тісний семантичний зв’язок між формою граматичного роду і значенням чоловічої або жіночої статі увиразнюється також при зміні категорії роду в того самого слова. О. О. Потебня з цього приводу зазначав, що “разом з граматичним родом змінюються й погляди на позначуване”: коли слово *лебедь* мало форму жіночого роду, воно символізувало тільки дівчину, жінку, з переходом же до чоловічого роду воно стало застосовуватися й до чоловіка (“Ох ты, Ваня-лебедик”) [4, 482-483].

Семантико-стилістичний прийом переосмислення форми граматичного роду з метою створення зневажливого забарвлення простежується також, хоч і значно рідше, на рівні категорії середнього роду серед назв осіб, які таким чином прирівнюються до неістот. Наприклад: “І в Чигрин доносить [ісправник] По начальству. *Приїхало Начальство мордате, Подивилось*” (Т. Шевченко).

Крім переосмислення родової форми іменників, існують випадки каламбурного творення або підставлення одного з родових корелятивів за зразком іншого:

а) для позначення особи за ознакою статі (без достатніх для цього семантичних підстав) утворюється іменник від наявного позначення особи протилежної статі: “Сом був такий великий, що коли його порізали, то п’янений лісник стрибав по березі, притуливши риб’ячого хвоста до одного місця, і весело вигукував: “*Я русал! Я русал!*” (Б. Жолдак), пор. *русалка*;

б) у певну готову словесну “формулу” – відомий літературний вислів, назву відомого твору тощо – замість іменника на позначення особи однієї статі підставляється його родовий антипод: “Краплі датської *королеви* для бізнесменів” (газ. “Голос України”, 9.02. 1996) – про ліки з Данії (пор. вислів “краплі датського *короля*”, походження якого виводять зі знаменитої трагедії В.Шекспіра, але тепер Данією править королева); “*Король* бензоколонки” (газ. “Дзеркало тижня”, 2000, №35) – про різке підвищення у світі цін на нафтопродукти й наживання на цьому нафтових магнатів (пор. Назву відомої в кінці 1950-х років кінокомедії Кіностудії ім.О.Довженка “*Королева* бензоколонки”).

Рідше, але також досить помітно досліджуване семантико-стилістичне явище виступає в інших граматичних категоріях іменника. На рівні категорій числа і відмінка це переважно випадки, коли в рамках певних зворотів (відомих висловів, крилатих слів, назв відомих художніх творів тощо) іменник несподівано подається замість очікуваної форми одного числа або відмінка в інших формах. Разом з цим змінюється і все значення звороту. Наприклад:

“Приборкання *непокірних*” (газ. “Суботня пошта”, Л., 26.08, 1999) – про правила вмілого поводження з бджолами для того, щоб “приборкати” їх (пор. назву знаменитої комедії В.Шекспіра “Приборкання *непокірної*”);

“Горе *переможених*” (газ. “Гірка правда”, К., 2000, № 9) – про становище в Югославії після бомбардування авіацією НАТО (пор. крилатий вислів з латинської мови “Горе *переможеним*”);

“Весь світ *театру*” (передача на першому каналі Українського телебачення про проблеми театру), пор. відомий вислів “Весь світ – *театр*”, походження якого виводять з мови творів В.Шекспіра;

“Діалог з *глухими*” (газ. “Гірка правда”, 2000, № 9) – про відсутність порозуміння між працівниками житлово-комунального господарства та органами влади, пор. вислів “діалог *глухих*”.

Поряд з випадками підстановки іншої граматичної форми в позицію узвичаєної форми існує також явище каламбурного обігравання форми різних значень відмінка або лексико-граматичних омонімів певної відмінкової форми іменника і прислівника. Наприклад:

“– Як з купонами? – З купонами добре, а от без купонів погано...” (газ. “Вечірній Київ”, 2.11.1990) – гіркий жарт періоду тотального дефіциту в СРСР, відомий спочатку у варіанті “Як у вас [тобто в певному місті, регіоні] з *продуктами*?”, а із уведенням пізніше системи відрізних купонів на купівлю товарів зафіксований уже в процитованому варіанті; “*Бігом* від інфаркту” (відомий афористичний вислів М.Амосова, що широко вживається і в українському перекладі, – заклик бігати для зміцнення здоров’я), де обіграються форми *бігом* (форма орудного відмінка іменника *біг*, що виступає тут як вказівка на спосіб дії) і *бігом* (прислівник, що увиразнює значення швидкості цієї дії).

Досліджуване семантико-стилістичне явище простежується також при обіграванні форми іменників різних лексико-граматичних розрядів. У межах категорії істот – неістот воно виявляється, зокрема, при поєднанні відношеннями синтаксичної однорідності слів з обома типами цієї категоріальної семантики. Наприклад: “*Верби* та *дами* з містечка наділи зелені вуалі: і ті, і другі роблять весну” (М.Коцюбинський); “*Мати* Божа! На авто їдуть: *пани, паненята, перини, цуценята...*” (С.Чорнобривець) [див. також: 8, 39; 2, 105-106 (в останній праці ці випадки подаються як явища “оказіональної сурядності”)].

Подібним же чином можуть поєднуватися і такі мовні одиниці з категоріально несполучною семантикою, як іменники з конкретним і абстрактним значеннями: “Під ранок у мене виріс *план* самогубства, а на столі – *купа* лушпиння з орехів” (М.Коцюбинський); “Не шелесне лист на дереві, не зірветься вітер, не обложать виднокругу орди хмар, тільки на дальній вулиці, надсаджуючи горло, витягають у *степ*, у далеку чорну *пріреву* минулого парубки і дівчата...” (Б. Антоненко-Давидович); “Місто *на морі*. Хоче бути ще й *на самоокупності*” (газ. “Голос України”, 17.05.1995), зокрема з предметним (просторовим) і часовим значеннями: “Рити канаву *від паркану і до обіду*” (з відомого анекдоту); “Мийте *руки перед їжею і перед президентом*” (“Голос України”, 2.03.1996).

Найпродуктивнішою базою для породження каламбурних обігравань є лексико-граматичний розряд загальних і власних назв, коли семантика власних назв, утворених на основі певних загальних

назв, заново актуалізується нагадуванням їхньої “справжньої” мотивації. Можна виділити два найчастотніші способи такого обігрування власних назв. По-перше, це поєднання в одному контексті власної і загальної назв, завдяки чому виявляється семантична двоплановість першої з них і тим самим досягається бажаний ефект – прагнення мовця до підтвердження або, навпаки, заперечення її “справжньої” семантичної природи. Наприклад: “*Відродження*” – для “*Відродження*” (“Вечірній Київ”, 22.06, 1991) – про презентацію нового комерційного банку з такою назвою; “*Народному рухові – рух*” (стаття М. Косова в журн. “Жовтень”, 1989, № 11: це побажання успішного розвитку громадській організації з тодішньою назвою “Народний рух України за перебудову”); “*Браво, Браво!*” (“Вечірній Київ”, 7.07, 1999) – про успіх танцювального ансамблю під цією назвою; “[Небаба:] ... *Небаба*, агітпроп Горбачівського осередку комсомолу. Значить, до нас на хлібзаготівлю? [Дудар (засміявся):] Правда, що *не баба*. Все знаєте...” (І. Микитенко); “Росте *змiна*, і не тільки у “*Зміні*” (газ. “Високий Замок”, Львів, 13.08, 1999) – про те, що хороші юнацькі футбольні команди є не тільки в київській “*Зміні*”; ... він [Президент Л. Кучма] різко покритикував “діячів” державної акціонерної компанії “Хліб України”, мовляв, “*Хліб України*” є, лише *хліба немає...*” (газ. “Україна молода”, К., 14.06, 2000). Цей різновид став досить частотним у мові спортивних хронік засобів масової інформації, коли шляхом об’єднання в одному контексті назв різних спортивних команд з прозорою семантичною мотивацією журналісти нібито показують, що реальне співвідношення між ними таке (або не таке) саме, як між відповідними об’єктами позначення загальних назв. Наприклад: “*Сокіл*” “ширяв” над “*Крижинкою*” (“Голос України”, 15.09, 1998) – про перемогу хокейного клубу “Сокіл” над клубом “Крижинка”; у львівській пресі: “Хвилі “*Дніпра*” затопили “*Карпати*” (“Високий Замок”, 11.07, 1997), “Не зійшла “*Зірка*” над “*Карпатами*” (“Український шлях”, 19-25.08, 1999), “*Карпатам*” “*Чорноморець*” по коліна” (“Суботня пошта”, 5.08, 1999) – про поразки або перемоги львівської футбольної команди “Карпати” в матчах з іншими названими командами.

По-друге, це актуалізація семантичної внутрішньої форми власної назви за допомогою твірної для неї відповідної загальної назви,

яка лишається при цьому поза контекстом. У такий спосіб показується відповідність або, навпаки, невідповідність власної назви об'єкта тим надіям, які пов'язувалися із ним. Наприклад: "Дорога" до міського транспорту" ("Голос України", 02.11,1994), пор. "*Дорога*" (назва грошово-речової лотереї) – *дорога*; "Що там за "*Горизонтом*"" ("Голос України", 29.02,1996) – про проблеми луганського заводу з цією назвою; "Здійснена "*Мрія*" ("Голос України", 3.11.1998) – про відкриття в Горлівці центру діагностики та реабілітації дітей; "*Милосердя*" з обмеженою відповідальністю" ("Голос України", 23.04,1996) – про погану роботу товариства з обмеженою відповідальністю під такою назвою.

Семантико-стилістичне явище гри слів, таким чином, не обмежується лексикою та фразеологією мови. Воно охоплює всі мовні рівні, одиниці яких мають план вираження і план змісту, виступаючи одним з найпоширеніших засобів створення стилістичних ефектів.

1. Виноградов В.В. Русский язык. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
2. Ковальов В.П. Виразальні засоби українського художнього мовлення. – Херсон: Б.В., 1992. – 125 с.
3. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян. – К.: Наук.думка, 1979. – 207 с.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т.3. – Москва: Просвещение, 1968. – 551 с.
5. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков: Паровая тип. М.Зидьберберг и сыновья, 1905. – 649 с.
6. Словник української мови За ред. Б.Грінченка. – К., 1907-1909. – Т.1-4.
7. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
8. Тараненко О.О. Гра слів // Культура слова. – К.: Наук. думка., 1997. – Вип.50. – С.37-41
9. Чередниченко І.Г. Мова періодичної преси і боротьба за піднесення культури української мови // Про культуру мови. – К.: Наук.думка, 1964. – С.145-154.

10. Чизмаров Д.Г. Стилистични особености на съществително име в българския книжовен език. – София: Народна просвета, 1978. – 181 с.

11. Щерба Л.В. Опыты лингвистического толкования стихотворений // “Сосна” Лермонтова в сравнении с ее немецким прототипом // Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку – М.: Учпедгиз, 1957. – С.97-109.

Елена Тымчук. Семантико-стилистическое обыгрывание формы грамматических категорий имени существительного. В статье рассматриваются некоторые аспекты поэтического и каламбурного осмысления и переосмысления (обыгрывания) формы таких грамматических категорий имени существительного, как категории рода, числа, падежа, одушевленности – неодушевленности, конкретности – абстрактности, нарицательных и собственных имен, в украинском языке.

Olena Tymchuk. The semantic and stylistic interpretation (“play of words”) of the form of the grammatical categories of the noun. The object of this article is the analysis of some aspects of the poetic and pun interpretation (“play of words”) of the form of such grammatical and lexicogrammatical categories as categories of gender, number, case, living beings and things, concrete and abstract nouns, common and proper nouns in the Ukrainian language.